

РЕЦЕНЗИЯ

относно защитата на дисертационен труд
„Култовете към българските светци през IX – XII век“
от доц. д-р **Димо Дончев Чешмеджиев**
за присъждане на научна степен „Доктор на науките“
по професионално направление 2.2. История

Рецензент проф. д-р Климента Иванова

Доц. д-р Димо Чешмеджиев е известен историк, чиито многобройни изследвания вече три десетилетия са познати и използвани от медиевистите и палеославистите. Първоначално (от 1990 до 2005 г.) той работи в Института за история към БАН и получава образователната и научна степен „доктор“ за труда си „Кирил и Методий в българската историческа памет през средните векове“, издаден в 2001 г. Основно място в професионалната дейност на Д. Чешмеджиев заема преподавателската му работа в Пловдивския университет „Св. Паисий Хилендарски“ и в неговия филиал в гр. Кърджали. От 1990 той е хоноруван преподавател, а от 2005 г. – доцент във Философско-исторически факултет. Бил е ръководител катедра „История на България (2013-2014), а в момента е член на катедра “Етнология”. В Пловдив Д. Чешмеджиев чете основни медиевистични курсове не само по история (включително и по история на Българската православна църква), но и по стара българска литература. А да подготвиш курс лекции по стара българска литература, без да си литератор, означава да положиш огромни усилия, да познаваш не само средновековните текстове, но да работиш с ръкописи, да имаш отношение към съпътстващите помощни дисциплини, към литературната теория и методологията. Този опит несъмнено е оказал влияние върху интердисциплинарната насока на неговия изследователски подход. От 2010 г. Д. Чешмеджиев е и доцент в Кирило-Методиевски научен център при БАН.

Доц. д-р Д. Чешмеджиев е автор на три обнародвани монографии, на над 100 публикации, отпечатани у нас и в чужбина, на 10 рецензии. Научен редактор е на осем издания. Той е изключително активен в българския и в международния научен живот и е участвал в 56 форума у нас и в 8 други държави.

Представеният за защита труд на Д. Чешмеджиев е значим за проучването както за средновековна история и култура, така и за агиологията, а и

за старобългарската литература. Актуалността на дисертацията се обуславя от липсата на обобщение върху внушителното количество публикации по различни проблеми от историята на българската святост, от многобройни изследвания на изворите, от откриване на нови факти и представяне на хипотези относно култовете към славянските светци. Възниква необходимостта от повторен анализ и научен коментар на знанията ни по всички тези въпроси и съвременен поглед към общите черти на локалната агиология. Точно тази липса се опитва да запълни Д. Чешмеджиев, съставяйки труда си от очерци за култовете, възникнали до XII в. Задачата е амбициозна, изискваща навлизане в широка интердисциплинарна област, криеща много „подводни камъни“ и първият от тях е обемът на материала, а след него - сложността при систематизацията му. В последната редакция на своя труд Д. Чешмеджиев закономерно е съсредоточил вниманието си само към славянските светци, почитта към които се е утвърдила по българските земи. Той привлича огромен обем от исторически, археологически, културни, богословски и изкуствоведски материали и проучвания, както и различни по жанр средновековни текстове, отразяващи почитта към светци, просияли по българските земи не само във времето на техния живот, а и векове по-късно. Авторът се старее да обхване многостранните прояви и всички параметри на отделните култове. На места той включва неизползвани досега извори или акцентира върху по-слабо интерпретирани места, което е несъмнен принос на труда. Заслужава да се отбележи и опитът на доц. Чешмеджиев да представи възможно най-пълно сведенията от ръкописните източници, които той познава. Специално ще подчертая отличната му библиографска осведоменост, стигаща дори до изглеждатите на пръв поглед маргинални публикации, чрез които Чешмеджиев понякога стига до важни заключения. В дисертацията изчерпателно се посочват изследванията върху всеки от култовете, като особено се акцентира върху тези, които авторът смята за меродавни. Несъмнено основното достойнство на труда са **справочната пълнота** на представения материал и **разностранныя коментар**. Спецификата на различните типове извори и систематизацията им при всеки култ, без да са пренебрегнати, остават на заден план.

Дисертационният труд с обем 621 страници съдържа предговор, въведение, три глави, шест приложения, заключение и библиография. Структурата му се определя от комплексния културно-исторически подход, избран от автора.

В предговора доц. Чешмеджиев обосновава кратко целта си да анализира локалните светци, които са почитани в собствено българска среда, или на територията на българските църковни организации – Преславската патриаршия и Охридската архиепископия (с. 4). Хронологичният обхват на изследването – IX-XII в. е избран, защото според автора в този период българските култове се развиват хомогенно и защото краят на XII в. е един своеобразен раздел за развитието им. При посочването кои култове остават извън съдържанието на труда, авторът обяснява отсъствието дори на кратко обобщение върху ранните прояви на почитта към светите Кирил и Методий в България с това, че е писал дисертация и статии по темата. Това не ми изглежда добро решение на фона на заявената цел да се проследят култовете от IX-X в. След като задачата е не само да се очертаят особеностите на всеки от привлечените култове, а и да се докаже хомогенността на тяхното развитие и функциониране, обобщението не би могло да се направи без кратка характеристика на култа към Първоучителите, който влияе при зараждането на включените в дисертацията култове, защото има общославянско, но и българско измерение. Трябва да подчертая обаче, че доц. Чешмеджиев е избрал друга форма, за да включи тази характеристика в труда си – това той прави не в началото, а в заключението, където с няколко щрихи очертава етапите на „българизиране“ на Кирило-Методиевото дело и определя почитта към българските просветители като естествено продължение на култа към светите Кирил и Методий.

Във връзка с хронологичните граници доц. Чешмеджиев прави една уговорка, обясняваща разширяването им – че в отделните части „тези от култовете, които получават развитие и след XII в., са проследени хронологически до края на XVII в.“ (с. 5) Уговорката имплицитно внася корекция към формулировката на самата тема, в която по необходимост би трябвало да фигурира и проблемът за по-късното развитие на култовете към българските светци от XI-XII в. Повечето свидетелства за тях, особено преписите от посветени им творби, са от по-късно време, както отбелязва и самият автор (с.5-6), т.е. те са

свидетелство, че култовата традиция не завършва с XII в., дори ако в следващите векове се възпроизвеждат главно старите образци.

Въведението е преглед на историческите събития, свързани с покръстването с акцент върху личността на княз Борис и обобщава основните факти с отлично познаване на изследванията върху този изключителен по значение акт в съдбата на българите. Текстът изглежда предназначен не за встъпление към целия труд, а по-скоро е предисловие към частта за първия български християнски владетел, както се вижда и от наслова *„Княз Борис-Михаил I: покръстването на българите“*.

Текстовете, посветени на отделните свети лица, са обединени според типа святост, което е най-подходящо в случая, защото именно типът диктува интензитета и характера на култовите изяви. Класификацията включва владетели (св. княз Борис-Михаил и св. цар Петър), *просветители* и *отшелници* (групата на западнобългарските анахорети светите Йоан Рилски, Прохор Пшински, Гавриил Лесновски и Йоаким Осоговски). Подглавите за просветителите са съответно за Кирило-Методиевите ученици светите Климент, Наум, Горазд и Лаврентий, както и Йоан Екзарх, култът към когото, дори ако е съществувал, е крайно ограничен. Но очеркът за св. Лаврентий е посветен главно на хипотезата, според която това име се е появило погрешно в Климентовото житие на Теофилакт Охридски „чрез някаква интерполация в текста“. Предположенията на доц. Чешмеджиев са за смесване или с паметта на св. архидякон Лаврентий (един от седемте дякони на римската църква), или с епископ Лаврентий Лихнидски от VI в. Тези, както и други изказани в труда интересни предположения, не са доказани, но несъмнено ще провокират нови издирвания. Заслужава внимание и очеркът за Седмочислениците, в който са изложени всички извори за общата им почит, както и хронологията ѝ. Авторът с основание се присъединява към изследователите, считащи възникването на култа „от някой учен клирик през XVI в.“ под влияние на символичния смисъл на числото 7 и наличието на подобни по название групови култове в християнския календар (петочисленици и под.).

Във всеки очерк проявите на почитта се проследяват от началните стъпки и дори до XIX в., когато и ако доц. Чешмеджиев счита, че по-късните данни са важни за историята на култа. Вътрешната подредба на рубриците е различна в

зависимост от количеството на обхванатите извори, от обема на коментара и от интереса на автора, като при популярните светци подходът е „енциклопедичен“ и с по-детайлна подредба („извори“, „образи“ в стенописи, икони и вотивна пластика, „църкви и манастири“, основани от светеца или свързани с неговото име, „дати за помен“, „начало и развитие на култа“). Най-значително място е отделено на изворите. Те са подредени хронологично, като в едни случаи (например при очерка за св. княз Борис-Михаил) текстовете и изображенията са с обща номерация, а при други те са разделени в отделни рубрики с или без номерация. Значимите или тълкуваните различно извори се представят много подробно откъм съдържание със съответен коментар, като авторът обосновава свои становища и хипотези, не винаги съвпадащи с общоприетите, но заслужаващи внимание. Вторият акцент в очерците е върху „Начало и развитие на култа“. Наистина рубриката не навсякъде е експлицирана с наслов, което би било добре за симетрията в подреждането, но навсякъде съществува в зависимост от материала.

Ще подчертая, че при прегледа на изворите Д. Чешмеджиев обръща особено внимание на връзката между култовете, търсейки както идейни, така и случайни влияния при тях. Не са пропуснати и маргиналните споменавания, които в контекста на обобщението допълнят общата картина. При най-популярните светци авторът привежда фолклорни текстове, тълкува топоними (например при св. Йоаким Осоговски изказва предположение, че той може да е дошъл от Албания), уточнява историята на манастирите, свързани със съответния култ, и т.н., привличайки материали не само до XVII, но и до XIX в.

Малко необичайно е, че приложенията предшестват заключението, но това е решение на автора. Приложенията включват изследвания на доц. Чешмеджиев, засягащи култове извън темата на дисертацията му: за светци с гръцки произход (Петнадесетте тивериуполски мъченици), за личности, чиято святост е в рамките на хипотетичното (за прабългарина Енравота воин) или очерци върху отделни факти от интерпретацията на култовете към св. княз Борис-Михаил и св. Йоан Рилски. Те до голяма степен са ни познати и са обнародвани през годините, но поместването им в дисертацията не е излишно, тъй като са богати с информация и интересни с коментара на автора и с изводите си. Всеки от тях представя становището на Д. Чешмеджиев върху недостатъчно изяснен

проблем в исторически план или в тълкуването на агиографска творба. Поставени са въпроси, свързани с почитта към св. княз Борис, а две от статиите са посветени на анализ на неясни места от две жития на св. Йоан Рилски.

Заключението кратко резюмира изводите от труда и извежда на преден план общото в култовете, възникнали до XII в., като подчертава, че най-голямо развитие те имат в югозападните български земи, което се отнася дори за почитта към цар Петър. Най-популярни, естествено, са ония от светците, чиито мощи са запазени, а култовете към св. Климент, св. Наум, както и към св. Иван Рилски от локални се превръщат в общобългарски.

В заключение ще обобщя, че с оглед към поставената цел, авторът отделя място преди всичко за коментар на ония текстове, които очертават параметрите и особеностите на даден култ, било служби, жития или други жанрови форми. Дисертацията впечатлява с познанията върху събитията и умението на доц. Чешмеджиев да привлече подходящите текстове и факти, за да очертае историческия фон, на който се оформя и съществува всеки култ. Подчертавам и способността на автора да обръща внимание на наглед дребни факти, да ги осмисля и въз основа на тях да формулира своето становище върху историческите обстоятелства или за хипотезите на други изследователи. Огромният обем на цитираната литература и на използваните извори показва, че авторът не само познава основните изследвания, но надгражда собствените си коментари, тълкувания и хипотези на солидна основа и оформя обобщенията си въз основа на всички значими факти.

В цялата дисертация, но особено в приложенията трябва да се оцени вниманието, с което Д. Чешмеджиев се отнася към различни умозрителни заключения и хипотези, с които изобилстват изследванията върху ранните локални култове, както и на добросъвестността, с която той излага наличните данни, за да отхвърли или подкрепи отделни твърдения. В крайна сметка, като се има пред вид, че книжовните и изобразителните прояви на култовете към светците до XII в. заемат значимо място в духовния живот през всички следващи векове, трудът на Д. Чешмеджиев има ролята и на научен справочник по българската средновековна история и агиология. Информацията, заложена в него ще бъде използвана от редица изследователи по най-различни линии.

С оглед на всичко казано предлагам на почитаемото Научно жури да присъди на доц. д-р Димо Дончев Чешмеджиев научната степен „Доктор на историческите науки“ по професионално направление 2.2. История.

София 10.05. 2016 г.

Проф. д-р Климентина Иванова